

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ՏՐԳԱՅԷ ԱՐՏԱՇԷՍ

ԺԱՐՈՆԵՐԻՆԻՆԻ ԳԻՏԱՐԻՆԻՆԻ

(Հարմարեցնելու)

23. Միայն իւր ձեռնագրութիւնը չէ կրնար այլեւս վերագրուիլ Եւսեբիոսի սարքապիսիոսին կենսոյի, եւ ոչ Բարսեղի Հետ կապուիլ, ինչպէս Բիւզանդ կը յիշէ (Գ. 4)։ Ձի Եւսեբիոս 352ին յաջորդեց Դիոսորիոսի կենսոյի աթոռին վրայ, եւ իւր առաջին գործերէն մին եղաւ Բարսեղի քաջանայական ձեռնագրութիւն տալ։ Եւսեբիոս վախճանեցաւ 370ին, եւ անոր յաջորդեց Բարսեղ մինչեւ 379։ Ներսէս կրցաւ երկուքին Հետ ալ յարաբերութիւններ եւ դործածութիւններ ունենայլ, եւ այս եղած է հարկաւ ձեռնագրութիւնն ալ Եւսեբիոսի Հետ կապելու շիթովութեան պատճառ։

24. Ներսէսի տքորաւոր ժամին Բիւզանդի «ամս ինն» բնից (Գ. 6), զիստա կրնայ ուղղորիլ խորհեացոյ՝ «ամսութիւն ըսելով» (Գ. 30), եւ ի՞նչ երբեք Ներսէս այսոր ալ կրնայ, ոչ երբեք հարկ կը լինի 9 տարիներու միջոց մի հանկէ այդ տքորին, որ պատմութեամբ հաստատուած ալ չէ։ Ներսէսի կոտորածնուպոլսոյ ժողովին չեղկայ զտնելի ալ չէ կրնար ճշմարտուիլ ըստի որ ժողովը 381ին գումարուեցաւ, եւ Ներսէս 8 տարի առաջ վախճանած էր, եւ Ներսէս վաղեմի ժամանակ վախճանած լինելով, Թեոդորի Հետ բնաւ դործ չէ կրնար ունենայլ ըլլալ։ Իսկ Ներսէսի մահը պէտք է գինել 373ին, որովհետեւ Պապ Տրստն կը հրաժարի 374 զարեան, եւ իրեն զե՞մ եղած տգիտաստեութեանց մէջ կը մտնէ Ներսէսի մահն ալ, որ հարկաւ նախնիքաց առաւել մէջ պէտք է գրուիլ։ Այլ թէ Պապէն թիւնաւորուած մեռաւ, թէ ոչ բնական սխալ մը հետեւեալը, պատմական խնդիր է, եւ ոչ ժամանակագրական։ Մակայն յորոնոր զիպուածներէ ալ զիտեմք, թէ շատ զիստա կ'ենթագրուի թիւնաւորում մը, երբ Նշանաւոր անձնաւորութիւն մը առանց երկարատեւ հիւանդութեան կը մեռնի։

25. Պապին թագաւորութեան վերջը ունինք ստուգապէս ճշտուած Ամփոխոսէ 374ին, իսկ սկիզբնաւորութիւնը կը թաղմբ խորհեացիէ որ 7 տարի կաւ տայ անոր (Գ. 39), եւ ասիպողական պատճառ մը չկայ այդ թիւը փոխելու, հետեւաբար պէտք է գինել զայն ի 367։ Պապ Արշակին թագաւորելէն ետքը ծնած ըլլալով, եւ զահ եղած ստեղծ գործին տէր անձ մ'երեւալով, 16 տարեկան միայն կրնանք զայն ըսել զահակաւած տեան, եւ 23 տարեկան ասպետած վաղէսի հրամանով։ Խորհեացիէն յիշուած Թեոդորի առեւել (Գ. 39) բոլորովին հակառակ կը լինի ժամանակագրութեան։ Նշանաւոր պաշտպանեան պարագաներուն մէջ նախագահին է Ամփոխոսին յիշումը, որուն կը ձայնակցի եւ Բիւզանդ (Ե. 32)։ Իսկ Տրքենաիոսի եւ Տրքիսիանոսի առեւելներուն

տարբերութիւնը անհամաձայնելի չէ։ Տրքենաիոս Պանտոսի բղեղնութեան գլուխն էր, իսկ Տրքիսիանոս անոր հրամանին ենթեւ Հայաստանի բանակին հրամանատարն էր։

26. Պապը՝ մեր պատմիչներուն համեմատ, որդի է Փառանձեմի, որ Գնէլի տղին էր։ Սակայն այդ պարագայն զգուշաւ կրնայ հաստատուիլ։ Նոսի որ տարաւորին պատմիչներ Պապը յոյն մեր զուակ կը ճանաչեն, եւ իրեն նկատմամբ եղած նախապատուութիւններն ալ զայն կը հաստատեն, անժառանգելով իսկ Արշակին իմէ առաջ ունեւ յաւ երկրագոյնի զուակները, որոց սերունդ պէտք է ճանչնալ վարադրատ։ Խառնիլն ու վաճառապահ։ Արքէն Բիւզանդի մէջ ալ՝ վարադրատ՝ Պապը իւր հորեղբայրը կը ճանչնայ (Ե. 37)։ Արք Փառանձեմի Գնէլին Հետ մանստանալով, այրի մնալով, Արշակին Հետ ամուսնանալով եւ զաւակ ունենալով, եւ 367ին այդ զաւակն չափահաս եղած լինելով, ժամանակագրութեամբ չի կրնար արգարանայ, եւ Փառանձեմի եւ Ռզմադիւնայի անունները շիթոված են իրարու հետ։ — Տրքատէ Պապ միջոյնի համար այդ տեսութիւնները պարզելով, քիչ մըն ալ վերջին միջոյնի վրայ ժամանակագրական դիտողութիւններ յաւաք բերենք։

27. Վերջին միջոյնի համար իրեն հիմնական կէտ մը պէտք է նկատել Սահակ Տայրապետի մահը։ Այդ մասին կորին կը զրէ։ «Եւստորիսի գեղ լինէր Նովին ճշմարտութեամբ Երանելուն Սահակայ լցեալ աւուրքը երկայն ժամանակը վայելչացեալ աստուածաբար պողոցն բարութեամբ յառաջնումն ամբ Եղիկերտի որդւոյ վաճառայ թագաւորի կացելոյ ի Պարսից աշխարհին, ի Բագրատունի զուատի ի զիւղ Բլուցաց ի կատարել ամենանն նաւասարդի, որպէս եւ զոր ծննդեան երանելոյն յիշէին, յերկրորդ ժամու աւուրն, ի պաշտաման անուշահոտ իւղոյն, հանգիւրդ աստուածահամոյ աղօթելով, ծերունայն ի Բիւրառոս աւանգեալ» (Եր. 25)։ — Սովերքներուն մէջ հրատարակուած պատմութիւնը կը զրէ։ «Եւստորիսի գեղ լինէր փոխել յաշխարհէս երանելուն սրբոյն Սահակայ հայրապետին Հայոց, ճշմարիտ վարուք եւ ազգապաշտ հաստատով, լցեալ աւուրք եւ երկայնակաւ ժամանակը վայելչացեալով զամենայն աշխարհս Հայոց ի լուսաւոր վարդապետութիւնն, այնպէս հանգեալ ի Բիւրառոս յառաջնումն ամբ երկրորդ Եղիկերտի որդւոյ վաճառայ թագաւորի Պարսից, ի Բագրատունի զուատի ի զիւղ Բլուց, ի կատարել ամսոյն նաւասարդի, յերկրորդ ժամու աւուրն պաշտաման, որ եւ զոր ծննդեանն ի նշոյն աւուր» (Եր. 27)։ Փարսիցի ալ կը զրէ։ «Եւ կայեալ ամբ թաղումս եւ հառեալ ի յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ խաղաղապէս հանգաւոր եւ զաւատին Բագրատունոյ, ի զիւղն որ անուանեալ կոչի Բլուց, ի սկզբան ամին երկրորդի Եղիկերտի որդւոյ վաճառայ թագաւորին Պարսից, յամենանն նաւասարդի, որ որ երանելուն ամսոյն, յերկրորդ ժամու աւուրն, որ եւ զոր ծննդեանն որդոյն ի ստղգ զխաղաղ եւ ի պատմութիւնն երանելոյ ամն կորեան հաստատուող Գրեցար լինել, եւ նոյն որ ծննդեանն որդոյն ի նմիս

ամենան» (եր. 114): խորհնայի ալ կը գրէ. «Ջրան եւ մի ամ թագաւորեալ Պարսից Աւամ երկրորդ Առանի, թողով գտեալութիւնն որդւոյ իւրսմ Բազկերտի: Որոյ մուսցեալ զհաստութիւն՝ իսկ եւ իսկ ընդ թագաւորեան գիմէ ի վերայ զորայն Յունաց սքր առ Մծրին, հրամայելով գնդին Արարատականի ի մեր ուշադրէս ելանել, որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ Բազնացն աւանի: Եղանժամ Մծրին Սահակայ Տասեալ հիւանդութիւն մահու, եւ առեալ աշակերտացն տարան ի գիւղն որ կոչի Բլուր, որպէս թէ ի վայր եւ ընտանեգորին եւ զերծ տեղի մուսցեալ ի զորայն Պարսից կառողաց դիտաւ: Ուր է հասգախնան կեցեալ յեպիստոկոստայեալութեանն ամս յիսուն եւ մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ խաւրովայ Հայոց արքային, մինչեւ ցոյիզըն ամին երկրորդ Բազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորին, յեւր ամսոյն նաւասարգի, յաւուր իւրոյ ծննդեանն» (Գ. 67):

28. Սահակի մահուան թուականը պիտի ճշգուի Բազկերտի թագաւորութեան թուականով, որ ստորաբար 439 կամ 440 կը կարծուէր, այլ նորագոյն եւ ասուգագոյն հաշիւներով ճշգրտեալ թէ տեղի ունեցած է 438 տարւոյ զօտաւոս ձին, եւ հին ստմարով աւելեաց 1ին, որ է նաւասարգէն կամ ամանորէն 5 որ առաջ: Բայց դիտար ինդիքն է, թէ Սահակ Բազկերտի առաջին թէ երկրորդ տարւոյն սկիզբը վախճանեցաւ: Կորին, որ Փարպեցւոյն ալ աղբիւրն է եղած, յայտնի կ'ընէ «Եառաջնում ամի Բազկերտի», եւ Մեսրոպի մահն ալ յիշած ատեն կ'ընէ. «Ի նմին ամի յետ ամոց վեցից անցելոյ վախճանի երանելւոյն Սահակայ» (եր. 26), եւ վերջապէս աւելի եւս կը ճշգէ. «Եառաջնում ամի երկրորդ Բազկերտի որդւոյ Աւամայ վախճանեցաւ երանելին» (եր. 29): Արդ թէ վեց ամիս անցնելէ ետքն ալ Բազկերտի տարին է, ուրեմն վեց ամիս առաջ ալ Բազկերտի առաջին տարին էր: Մի անեղուն դրամները երկդիմի լինելուն, պէտք է այդ հիմնական բացատրութեան համաձայն աւելու, եւ ըստ այնմ կետագրել, երկրորդ բառը Բազկերտին աւով, եւ ոչ տարւոյն: Փարպեցին պէտք է կարդալ. «Ի սկզբուն ամին՝ երկրորդ Բազկերտի որդւոյ Աւամայ, Սոփերը արդէն պարզ է. «Եառաջնում ամի երկրորդ Բազկերտի որդւոյ Աւամայ»: Իսկ խորհնայոյ մէջ արդէն իշխելու բառն ալ բաւական է ճշգրտել եւ իմանալու. «Մինչեւ ցոյիզըն ամին՝ երկրորդ Բազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորին», իբր թէ բւեր. «մինչեւ ցոյիզըն ամին լինելոյ Բազկերտի երկրորդ թագաւոր Պարսից»:

29. Ուրիշ գիտելի կէտ մին ալ իրողութեանը ժամանակն է: Ըստ խորհնայոյ Բազկերտի թագաւորէ, Բունաց գէմ պատերազմ կը բաւայ, Բարպատականի բանակը Բազբեանդ կը մտնէ, եւ Սահակ «ի ձեռաց կառողաց» Բազբեանդայ վաճէն կը փախչի, եւ երբ Բլուր (այժմ Եաշիթէփէ) գիւղը կը հասնի, անգին կը վախճանի: Այս եղելութեանը համար թերեւս 35 տարւան միջոցը կարճ երեւի, սակայն խորհնային ինչ է իսկ մ'ուրի, որ Տապանդ գործողութիւն կը

ցուցնէ, եւ թէ տարի մը յետագուի, շտիւսանք կը հեռանայ եւ եղելութեանը կարգ կը պահուի: Ուրեմն ամսին վտառութեանը կրնանք գնել Սահակի մահը 438 տարւոյ նաւասարգ 30ին, այսինքն է սեպտեմբեր 7ին, չորեքշաբթի օր, վասն զի այն տարի Հայոց շաբաթական տոմարին համաձայն նաւասարգը կ'իշխար զօտաւոս 9ին: Իսկ Սահակի ծնունդը արդէն 353ին նշանակեցինք (յօդ. 21), եւ նոյն տարւոյն նաւասարգ 30ը շաբաթական տոմարի հաշուով կ'իշխայ սեպտեմբեր 28ին, նաւասարգի սկիզբը զօտաւոս 30ին իշխաւով: Իսկ Մեսրոպի մահը որ վեց ամիս ետք տեղի ունեցաւ մահէկանի 13ին՝ Կորինի եւ Փարպեցւոյ եւ խորհնային համաձայն վկայութեամբ, կը համամար 439 տարւոյ փետրուար 17ին, առաւ Զաւարաց երկրորդ շաբթուն օրը:

30. Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութեանը համար խորհնային կը գրէ. «Կեցեալ եպիսկոպոսապետութեանը ամս յիսուն եւ մի, սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ խաւրովայ Հայոց արքային, մինչեւ ցոյիզըն ամին երկրորդ Բազկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորին» (Գ. 67): Սահակի յիսունամայ կաթողիկոսութիւնը կրկնուած է անէն յետագայ պատմիչներէ, եւ միայն երկու ցուցանիքը 45 եւ 41 կը գնեն բացառաբար: Ուրեմն 438էն 51 տարի բաւեալով 387 թուականը կը լինի Սահակի կաթողիկոսութեան տարին, եւ 387էն 3 տարի առաջ՝ 384 կը լինի խաւրովի թագաւորութեան եւ Հայոց թագաւորութեան բաժանման տարին, եւ թեոգոսի կայսրութեան ծրը, եւ Հապուհ Գ. թագաւորութեան 2րդ տարին: Հնար էր Հայոց թագաւորութեան բաժանման տարին տարի մը կանխել, վասն զի խաւրովի թագաւորութեանն առաջ տեղի ունեցան նախարարներուն Բունաց կողմէ անցնիլ, Աշակի հետ բռնակցութիւնը, եւ Հապուհի թագաւոր մը գնեցու համոզելը: Իսկ խաւրովի թագաւոր անուանուիլը անկէ ետքը կատարուեցաւ: Սակայն ոչ Սահակի 51 տարիները եւ ոչ խաւրովի 3րդ տարին լրացեալ տարին եղած են հարկու, եւ խաւրովի 384 եւ Սահակի 387 թուականները կրնանք իբրեւ ճշգրտած ընդունիլ: Բիւզանդ այնպէս իմի կարծել կու տայ թէ առաջ խաւրով թագաւորեց եւ յետոյ Հայապատան բաժնուեցաւ (Ջ. 1). սակայն իւր բացատրութիւնը վճռական չէ. եւ աւելի, յայտնի են խորհնայոյ (Գ. 42) եւ Փարպեցւոյ (եր. 21) գրածները: Կանաւ արտաքին պատմութիւնն ալ թեոգոսի եւ Հապուհի միջեւ տեղի ունեցած խաղաղութեան դաշինքը կը գնէ 384ին, որոյ հետեւեալ տեղի ունեցած է խաւրովի թագաւորութիւնը, զոր ի գեպ է գնել նոյնպէս ի 384, եւ դարեւալ խաւրովի 3րդ եւ Սահակի կաթողիկոսութեան տարին կ'իշխայ 387ին, որ կը լինի մեղի հաստատուն կուսան մը ժամանակագրական հաշիւներուն համար:

31. Խաւրով Գ. թագաւորութեան տեւողութիւնը կը յիշէ խորհնային. «Ընդ իւր տանելով դիտարով գնիլ յԱնուշ կոչեցեալ բերդի, որոյ թագաւորեալ ամս հինգ» (Գ. 50): Փարպեցին ալ կը գրէ նոյնը առանց տարի յիշելու:

խորովի թագաւորութիւնը սկսած լինելով 384ին, հինգերորդ տարին կը լինէ 389: Խորենացին Հապուհ թագաւորի եւ Արտաշիր արքայորդւոյ եւ Արտաշէս կայսեր անունները կը յիշէ (Գ. 50): Հապուհը որ կը յիշուի Բ.Ը չէ այլ Գ.Ը, որ կը թագաւորէր այս միջոցին, այլ Քեզդուս Ա. վախճանեցաւ 395ին, եւ անոր յաջորդէ Արտաշէս, ուստի նորէն կայսերներու անուններուն շփոթում թիւի կայ, խորենացւոյ սովորական. կամ լինէ կետարութիւն կամ գահակցութիւն. եւ կայսրութիւն կամ գահակալութիւն իրարու խառնուած են:

32. Խորովի յաջորդ ընտրուեցաւ իւր եղբայր Առաքալուհ, ինչպէս Խորենացին կը գրէ (Գ. 50): Եւ Փարպեցին ալ կը Տաւառած (եր. 36): Ուրեմն թագաւորն 389ին: Տեւոթովեան համար Փարպեցի կ'ըսէ. "Ենց յետ այսորիկ թագաւոր Առաքալուհ ամս քսան եւ մի. եւ հասնել յերկար ծերութիւն վախճանեցաւ" (եր. 54): Խորենացին ալ կ'ըսէ. "Առաքալուհ թագաւորն ալ ամս քսան եւ մի. մեռանի: Ըստ այսմ 389 + 21 = 410 կը լինի Առաքալուհի մահուան տարին: Բայց մեր պետք կը զգանք 4 կամ 5 տարի եւս յաւելուլ Առաքալուհի թագաւորութեան, որովհետեւ Փարպեցի անգամ մը կը կրէ. "Մինչեւ ցամաք հինգերորդ արքային Հայոց Առաքալուհ" (եր. 38). Եւ աւելի ետքը կը գրէ "Ենց յետ այսորիկ թագաւորն Առաքալուհ ամս քսան եւ մի", եւ պատմական քննադատութենէ հետեւ չնիք որոյր երկու թիւերը դուստրելով 25 տարի ուր Առաքալուհ թագուհի. որովհետեւ երեքը հետոյ չէ երեքտեղ թէ միշտ լրացեալ տարիներու հաշիւներ կու տան մեր պատմիչները, եւ ի դէպ է պակաս տարիները միացուցած առեւն զուարթն ձէլ բան մը գեղելէ: Այդ յաւելումը կը նպաստէ ազգայն միջոցներու մէջ մերթ ընդ մերթ անշխմանութեան շինթախելու, ինչպէս պատմութեալ են ընել մեր վերջին տեղեւանիկի հայոց պատմութեան խմբագրողներ: Ուրեմն իրաւունք կ'ունենանք Առաքալուհի թագաւորութիւնը 25 տարի նշանակել. եւ մահը գնել 414ին:

33. Գրի գիտնի վրայ խօսելով Կորին կը գրէ. թէ Մերսոյ "Խաղաղ գնացի ի հինգերորդ ամի Առաքալուհն արքային Հայոց, եւ երթեալ հաստանէր ի կողման Արամի" (եր. 9): Եւ աւելի ետքը կ'ըսէ. "Հաստանէր ի Հայաստան աշխարհ ի կողման Այրարատեան գաւառին. ի վեցերորդ ամի Առաքալուհն արքային Հայոց" (եր. 11): Այդ թուականը կայ Փարպեցւոյ մէջն ալ (եր. 37), այլ մտադրութեամբ կարգացուցելով կը տեսնուի թէ Մերսովի կրօնաւորութեան եւ հայ գրի թուականներու տարբերութիւնը կը գնէ 10 տարի, որովհետեւ Մերսովի մահը կրօնաւորութեան 45 եւ գրի գիտնի 35 տարի ետքը կը գնէ. որով 10 տարուան տարբերութիւնը կը հետեւի: Միւս կողմանէ Փարպեցին Մերսովի. համար կ'ըսէ. "Չեմարտեալ ի գուռն Հայոց արքային Խորովոյ" (եր. 37), եւ կը ցույցէ թէ Խորովի առեւն ար-

քունի ծառայութեան մասն էր: Միւս կողմանէ Խորենացին Առաքալուհի համար կ'ըսէ, թէ "Առ փոքր ինչ կը աշխատութիւն յաղագս քառասուրբի, զի մինչեւ գնաց Մերսոյ յարքունական գրանէն ու զար ի ծարտաբաց գառնի անդ ի զարաց" (Գ. 52): այս ալ կը ցույցէ թէ Մերսոյ Առաքալուհի առեւն արքունիքէն մեկնեցաւ եւ կրօնաւորեցաւ: Արդ թէ զգիտը Առաքալուհի ինչ նոր տարին լինէր. պիտի խնար 394ին, եւ թէ Մերսոյ 10 տարի առաջ կրօնաւորած լինէր. 384ին արքունիքէ ելած կը լինէր, եւ ոչ Խորովի եւ ոչ Առաքալուհի ծառայութեան չէր լինէր, որով Փարպեցւոյ եւ Խորենացւոյ բաժանները չէին արգարանար: Ուրեմն շինթմամբ կրօնաւորութեան տարին գրի գիտնի տարւոյն հետ խառնուած է, կամ թէ զբնութեան սխալմամբ նշխարաւորագրի տեղ նշխարագրէ գրուած, եւ անոր համեմատութեամբ յաջորդ յիշատակութիւնն ալ վեցերորդ նշանակուած է: Այդ 10 տարիներու ուղղութիւնն է, որ գրի գիտնի թուականը կը հասցնէ 404ին, ինչ որ ընդհանրապէս ալ ընդունուած է:

34. Առաքալուհն ետքը զարձակ գրեթէ տարի մը կը թագաւորէ Խորով, ինչպէս Փարպեցի կը գրէ. "Առաքալուհն ցամաքը զարձակ զխորով, զայր յոյժ ծեր, եւ եկեալ Խորով յաշխարհս Հայոց եւ կեցեալ ամիս ութ վախճանէր" (եր. 54): Իսկ Խորենացին կը գրէ. "Մի եւ եթ ի կրկնում թագաւորեալ ամ" (Գ. 55): Ըստ այսմ Խորովի երկրորդ գահակալութիւնը կ'իյնայ 414ին. եւ մահը 419ին: Առաքալուհն, զոր կը յիշէ Փարպեցին, մտածել կու տայ 414 թուականին, որ պիտի հետեւէր վերեւ. յիշուած նշխարագրէ տարին, ապա Խորենացին ոչ Առաքալուհ, այլ "Ենգկերտ հաւանեալ" կ'ըսէ, եւ այս ճիշդ կու գայ մեր թուականին հետ: Ասանկէ 409ին Առաքալուհ եւ Զաղիբեոյ յաջորդէ իւր ետքը: Խորովին համար "յոյժ ծեր" բուսած լինելով իւր 75 տարեկան պետք է երեքտեղ. արդ եթէ Առաքալուհի 25 եւ իւր առաջին թագաւորութեան 5 տարիները գեղելէ, պետք է բռնել թէ մերձարարած 45 տարեկան էր, առաջին գահակալութեան առեւն, ինչ որ չի յարմարի Բիւզանդի գրածին, "Մահուկ միտնում Խորով" (եր. 27(1)), բայց թէ երեքտեղ թէ Բիւզանդի համար մահուկ բառը յատուկ նշանակութիւն ունի, ինչ որ գիտեցինք Յուսիկ հայրապետն ալ մահուկ կոչելուն տեղիւ (յոթ. 17):

35. Խորովէն ետքը Զաղիբեոյ իւր ինչ ողբին Հապուհը Հայոց թագաւոր տեսուհեց, որուն համար Խորենացին կը գրէ, թէ "Չքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Հապուհ, գնաց փութաւնի" (Գ. 56): Մեր հաշուով Հապուհ թագաւորած կը լինի 415ին, եւ մեկնած 419ին. եւ կը հասնի միջ խորենացւոյ բաժանին, թէ "Իրբեւ եղեւ հասանել Հապուհ ի Տիւրքուն, մեռաւ հայրն արա Զաղիբեոյ" (Գ. 56), եւ իրք Զաղիբեոյ մահը կը դուրս ընդհանրապէս 420ին. որով կ'արգարանար մեր ժամանակաշրջանի թուականը: Հապուհ մեկնած առեւն տեղակալ զորագրուի մը թողած է Հայաստանը կ'առաջարկու, ինչպէս Խորենացին կը քաղուի:

Երկու թիւերու գումարէն տարի մը զեղչել, երբոր ժամանակագրական պահանջներ զայն կը թելադրեն: Մեր ցուցակը ջանացիք բտակարելոյն կատարել կապել, իւրաքանչիւր անունին առջեւ

ծննդեան եւ գահակալութեան եւ մահուան կամ գահալորութեան թուականներ զնշելով, թէպէտ մասամբ հաւանական հաշիւներու տեղի տալ պարտաւոր էինք:

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ Յ Ա Ջ Ո Ր Դ Ո Ւ Ռ Ե Ա Ն

ԻՍՏԱՆԲՈՒԼ					ՀԱՅԴԱՍՏԱՆ				
	Թուական ծննդեան	Թուական գահակալութեան	Վերջ էջանութեան	Ելնանութեան տեղի թիւ		Թուական ծննդեան	Թուական գահակալութեան	Վերջ էջանութեան	Ելնանութեան տեղի թիւ
Տրդատ	239	274	330	56	Գրիգոր	219	301	323	25
Խոսրով Բ.	261	330	339	9	Լիւթստակէ	263	326	333	7
Տիրան Բ.	284	339	350	11	Վրթանէս	261	338	312	8
Լ. Բ.	307	350	367	17	Եւսէպի	295	342	348	6
Պապ	351	367	374	7	Փառէն	—	348	352	4
Պարագրատ	349	374	378	4	Շահ-ի Գիւլ-ի	—	352	353	1
Լիւթիման-ի	—	378	379	1	Ներսէս	327	358	373	20
Արշակ Գ.	369	379	384	5	Շահակ	—	373	377	4
Խոսրով Գ.	339	384	389	5	Զաւէն	—	377	381	4
Վառդապետ	342	389	414	25	Ապուրապէս	—	381	386	5
Խոսրով Գ.	339	414	415	1	Պարագրատ-ի	—	386	397	1
Շապուհ	—	415	419	4	Սահակ	352	387	438	51
Լիւթիման-ի	—	419	422	3	Միւր-ի Գիւլ-ի	—	438	439	—
Լ. Բ.	404	422	428	6					
Բարձր	—	428	—	—					

41. Ժամանակագրական դիտողութիւնները փակելով եւ անձեց առիթ տալով խորհնաւոր պատմութեան վրայ անդրադառնալով, կ'ուզենք պարզ կարծիք մը մէջ տեղ նետել, առանց խորանկ ուսումնասիրութեանց մանելու, խորհնացիին աշունին շուրջ եւ խորհնացւոյ պատմութեան ժամանակին վրայ յուշում խորհրներուն մասին, շատերուն հետ, գաղափար մը մէջ ալ տուած ըլլալու համար: Ահա մեր տեսութիւնը.

Նկատելով որ Մովսէսի խորհնացւոյ պատմութեան հնագոյն գրադարները Մովսէսին խորհնացի անունը չեն տար, եւ միայն Բերթոլդ կամ Բերթոլդաւայր մակերբը կը յիշեն.

Նկատելով որ մեր հնագոյն պատմագիրներն ալ Մովսէսի պատմութեանն օգտուած ատենին, զայն պարզապէս Բերթոլդ կամ Բերթոլդաւայր անունով կը յիշատակեն.

Նկատելով որ շատ մը հերքին ուսումնասիրութիւններ խորհնացւոյ պատմութեան հինգերորդ տարիին ետքը դրուած լինելը հաւաստեն կամ կը թելադրեն.

Նկատելով որ խորհնացւոյ պատմութեան շարքորդ գիրք մըն ալ սեննայք կամ սեննայլու սահմանուած լինելը, անոր իւրիւր հինգերորդ

դարու եղելութիւններէն ալ անդին անցնելուն նշանն է.

Նկատելով որ Բերթոլդ պատմաւունքը ընդհանուր կերպով Սիւրենացի-գրքոյն վարդապետներուն, եւ Բերթոլդաւայր անունն ալ նոյն զարդին առաջնորդներուն յատուկ եւ սեփական եղած է.

Նկատելով որ հինգերորդ դարու Յարսնեցի վարդապետներուն մէջ ընտ. Բերթոլդ կամ Բերթոլդաւայր պատմաւունքի կերպութիւն տեսնուած չէ.

Նկատելով որ լոկ պատմական երկասիրութեան մ'առիթն Բերթոլդ կամ Բերթոլդաւայր պատմաւունքի տաւալութիւնը նշանակութեան զուրկ է.

Նկատելով որ սոյն պատմագրութեան հեղինակը իրեն խումբին քերականական եւ լեզուարանական առաւելութիւններ սեփականել կ'աշխատի (Գ. 61, 62), որ ճշդին քերթողական արդիւնքի եւ անունի յատուկ է.

Նկատելով որ դարեր անցնելէն ետքը միայն, Մովսէսի Բերթոլդի պատմագրութիւնը, Մովսէսի խորհնացւոյ պատմութիւն մակագրուիլ սկսած է.

Նկատելով այլ եւս նմանօրինակ հաճախմանքներ, մենք կը հակամարտեք եղականցնել. թէ

մեր ձեռքը գտնուած պատմութեան հեղինակը չէ՛ Սահակ-Մերարայեան աշակերտութեան խումբէն հինգերորդ գարուն մէջ ապրող եւ խորենացի կու- շուած Տարսնեցի Մովսէսը, այլ թէ այն պատմու- լեան բուն հեղինակն է Մովսէս Գերթոյ կամ Մովսէս Գերթողայոյր անունով ծանօթ, եօթ- ներորդ գարուն մէջ ապրող եւ Սիւնեաց գաղթոյնի առաջնորդ՝ Սիւնեցի Մովսէսը։

Մ. Ա. Ս.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՌՈՒՍՏԱՆԻ ՆԱԽԳԻՏՈՒ ԲԱՆԱՍԵՆԳՆԵՐԸ

ԱՆԷՔՍՆԵՐԻ ԺԱՏԱՐԵԸ

Ա.

Մեր նորագոյն բանաստեղծներէն, չեմ կար- ծում, որ եւ մէկը կեանքի այնպիսի շարադաստիկ պայմաններէ մէջ ծնած, ապրած լինի, ինչպիսի պայմաններում Ալ. Դատուրեանը։ Դա ծնուել է Գաբաթափա քաղաքում 1866 թ. ինչ։ Ծնողները եղել են Աղնախնջիներ, որոնք գաղթել են եւ այնտեղ մշտական բնակութիւն հաստատել։ Հայրը պարսպելն է եղել ձկնափառութեանը եւ հա- ղի կարողացել է ընտանիքը պահել իր հայ- թայթած օրական պարենով։ Գեռ. 3—4 տարեկան հասակում է եղել Դատուրեանը, երբ վախճա- ռուել է հայրը։ Հետեւաբար նրան բոլորովին յի- շեւ չէր կարող։ Մահաց յետոյ հայրը բնականա- րար ու մի նիւթական ապահովութիւն չէր ունե- լով՝ Դատուրեանի մանկական կեանքը անցնում է յետին շրջաններին եւ թշուառութեան մէջ, խաւար եւ անօգնական։ Միակ սիրատուն եւ զգայուն, այրիացած եւ շքանք մայրն է լինում, որ վեր- յնում է երեսային իր հոգաբարձութեան տակ ինտում մի կիսախարկուել, աղքատ տնակում։ Այդտեղ շաբաթը մի անգամ հաղիւ էր պատա- հում, որ Բախտիւրի փայտի երես տեսներ. աղօտ պա- տահանի միջով լայր հաղիւ էր ներս թափանցում։ Երեսիան մնն էր քալիս ստաբարի եւ հաց էր խոն- գրում ծորից։ Բուռն, անօրինակ սիրով մայրը գուր- գուրում էր որդուն եւ միայն կիսակի օրերին մասնակից էր անում որո՛ւ ինչ-ի՛նչ։ Մի կերպ մայրը լաւացք անելով էր պահում, մեծացնում Ալեք- սանդրին, սրով մտեւ, ինչպէս միշտ կը պատմե- ռա, հայրը որ մեռաւ, բարձի սակը օխթը (եօթը) կոպէկ սեւ "փող կար", Ահա թէ ինչու Ալեք- սանդրի առհասարակ մանկութիւնը անցել է այնքան ծայրայեղ աննախանձելի եւ որ-դի-ն-ն աշխատանքի մէջ, այնքան բերրութիւնից ցուրկ, կարեկցութեան կարօտ վշտերով։ Թեւեւ մայրը

եղել է անգորգէտ, բայց մի զարմանալի զգայմուն բնագոյով սրտանց, ջերմ փառաբանելի է եղել որ- դուն անշուշտ տալ զատարարութեան, ուսման, հասկանալի, որ գիրը, ուսումը անհրաժեշտ բա- ճեր են եւ կարող են նրան ապագայում օրինաւոր մարդ դարձնել։ Ալեքսանդր սկզբում "Բախտիւր" սկսում է սովորել "այբ-օ-ձեւ-ձեւ" հին սինդա- տիքական դատարարութեան մեթոդով միտադատաւոր հայ որբեւայրու մօտ, օրը հարեւան թաղում 40 կո- պէկ ամառամարով երեխաների համար տնային վարժապետութիւն էր անում։ Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ մայրը տալիս է Ալեքսանդրին Զաքարիայի եկեղեցական ձեռնադրութեան, ուր աւարտելով դասընթացը՝ մտնում է տեղա- կան քաղաքային եւ աղագահան գործից (Городское трехклассное училище) առաջին դասարանը։ Հաջիկ մնացած է լինում Երկու ամիս, որ աւարտե- ր քաղաքային այդ գործից դառնութեանը էլ՝ զրկում է մօրից, այն անփութարնելի մարմնացած սիրուց, որ յաճախ գիտեց շողալնել Ալեքսանդրի մանկա- կան կեանքի միակ լուսաւոր շերտը, այն բարբար հրեշտակից, որ թեւեւ իր անհրաժեշտութեամբ էր, եւ ինչքան զեղչեցիկ յոյսեր, երազներ էր մտա- ծում իր որդու ապագայի բարեկալութեան հա- մար։ Այն, մեռաւ ինչպէս ինչպէս ծանր հոգսերից ու անվերջ տառապանքներից, շաբաթ կեանքի ձախարհ նեղութիւններից, հիւսնում մարմնով, քոյրեցյալում, միակ շառաւիղ կազմող զաւակի բոլորականութիւն, կարօտ մնացած։ Այնուհետեւ Ալեքսանդրը մնում է միանգամայն միակ, որը — մի շատ սրբեգական տխուր միջակի մէջ, գիշեր եւ ցերեկ դաւաւ արտասուք թափելով։

Բախտիւր-ի նման էր կրկն հաստորում էլ Դատուրեանը մի-մի ստանաւոր է նուիրել իր մօր յիշատակին, բայց, պէտք է ասած, այլ տպաւո- րութեան տակ։ Ընդհակառակն՝ բանաստեղծից սպասվում էր աւելի զգայուն տողեր, լաւ զգա- յով, որ մայրն է աղբիւր քաղցր յիշողութիւնների եւ քրեշտ զգայմունքների զարթեցման։

"Բայց այն օրերը, այն նուիրական Զիշատակները մանկական կեանքին երբ մօրս գրկում առաւ, անսահման Սէր էր վայելում անարատ հոգին։ Այն օրերն, օ մայր, որպէս սրբութիւն, Անշինջ կը պահուէ եւ քո սիրը անուն։ Իմ վառ ջրեղունքին, իմ ջերմ երգերում։ Եւ ինձ կեանք տուող քո սէրը, մայր իմ, Սրտիս հետ միայն կը մանի շրիւթ"։

Սա իսկապէս ինքնակենսագրութիւն է եւ ոչ բանաստեղծութիւն։ Բառերը եւ նախադասու- թիւնները կարծես բանաստեղծի գլխից են բղկում եւ որբոր քնած՝ շուռի մասնախցուկներին։ Այս, սրտնում հեղինակի զգացումը սառն է եւ ցոյց է տալիս բանաստեղծական-պրօֆայական արտայայտու- թիւն։ Միեւնոյն Դատուրեանն է, որ ամենից շատ կարօտել է մօրը, նրա խնամքին յանձնուել եւ ամենից շատ տրու ժամու դաւանութեանը ծանրու- թիւնը զգացել։

1. Անտագրականը եւ առաջ եմ բերել՝ օգուտելով բանաստեղծի ինձ գրած ձեռագիր նամակներից։